

УДК 159. 97

Гарний О.О., *ст. офіцер відділу виховної роботи Східного регіонального управління Державної прикордонної служби України*

ПРОБЛЕМА ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ПЕРСОНАЛУ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

У статті розглядаються причини (фактори) виникнення професійної деформації у персонала Державної прикордонної служби України в контексті можливостей подальшого діагностування проявів й передумов даного феномена та здійснення його профілактики.

Ключові слова: професійна деформація, психологічна профілактика.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку українського суспільства все гостріше постає проблема забезпечення надійності функціонування всіх ланок державної влади. Це в повній мірі стосується органів і підрозділів охорони державного кордону, на які покладено почесне, але водночас відповідальне і непросте завдання “щодо забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні”. Успішне виконання цього завдання залежить від готовності та спроможності кожного прикордонника на належному рівні виконувати свої професійні обов’язки.

Одним із видів забезпечення діяльності персоналу органів охорони державного кордону є психологічне забезпечення – новий вид роботи з особовим складом, що ґрунтується на досягненнях сучасної психологічної науки.

Для Державної прикордонної служби України актуальною є проблема плинності кадрів та надійності персоналу органів охорони державного кордону.

Програмою розвитку системи комплектування, підготовки та роботи з персоналом Державної прикордонної служби України на період до 2015 року передбачено впровадження психологічних методик і технологій із метою більш якісного та надійного психологічного забезпечення службової діяльності персоналу органів охорони державного кордону та, окремим завданням, розробку і впровадження методики виявлення в особового складу органів охорони державного кордону професійної психологічної деформації.

Результати цієї роботи протягом останніх років засвідчують, що в середньому 52-55% персоналу, що потребує проведення динамічного психологічного спостереження, складають офіцери, прапорщики та військовослужбовці за контрактом. У більшості випадків підставами для зарахування до групи динамічного психологічного спостереження посадових осіб зазначених категорій є наявність у них професійної та психологічної дезадаптації, а саме: схильність до порушення дисциплінарних вимог, зловживання алкогольними напоями, побутові (родинні) негаразди, підвищена службова та побутова конфліктність та ін.

З метою виконання зазначених завдань психологами Держприкордонслужби здійснюється відповідна робота у напрямку вивчення та практичного вирішення проблематики професійної психологічної деформації.

Так, залежно від особливостей протікання процесів особистісного й професійного онтогенезу, від індивідуальних характеристик особистості і їхньої відповідності вимогам професії, від ступеня професійної адаптованості особистості, від соціуму в якому вона перебуває, від специфіки службової діяльності й від займаної посади можуть виникати зміни в сфері психічних і соціально-психологічних явищ особистості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В наукових дослідженнях показано, що в процесі професійного онтогенезу виділяються фази оптації, адепта, адаптації, інтернала, майстерності й авторитету (Є.А. Климов).

Із цього переліку зрозуміло, що становлення професіонала не зводиться тільки до професійної адаптації. Але саме ця стадія є однієї з найбільш чутливих до виникнення професійної деформації.

Так, дослідження проблеми професійної адаптації А.А. Прохватиловим і А.Ю. Шалито показали, що в перші два роки роботи людина проявляє підвищену готовність до активного включення в діяльність – прагнення продемонструвати свої кращі якості. На момент досягнення працівником дворічного стажу констатується настання тимчасової професійної дезадаптації, викликаной можливою невідповідністю особистісних особливостей людини (наприклад, його установок, що сформувалися до початку професійної діяльності) і реальністю.

Приблизно на 3-ому-5-ому роках роботи відбувається переосмислення попередніх і формування нових норм і відносин особистості до праці – період літочислення, за яким може початися активна

професійна деформація й у межах якого вирішується питання про подальшу службу персоналу в Держприкордонслужбі.

Якщо протягом першого року професійної діяльності йде відбір персоналу переважно по індивідуально-психологічним особливостям, що сформувалася в них до вступу на службу, то на 3-4 році значну роль починають грати ті особистісні зміни, які відбулися в ході служби, деякі з них відносяться до проявів професійної деформації.

До третього року служби знижується здатність до співпереживання, наростає неконформність установок і твердий (але не жорсткий) стиль поводження, знижується рівень самооцінки, обережність і обачність у вчинках. Наслідком цього є падіння рівня енергійності й поява тенденції до латентної агресії.

Особливо дослідники (М.В. Андрєєв, А.В. Буданов, С.В. Долгополов і ін.) відзначають 4-ий рік служби, коли відбувається підвищення рівня усвідомленого самоконтролю, що проявляється в конформності установок і мотивації уникнення неспіху. На особистісному рівні це може переживатися як незадоволеність і песимістичність в оцінці перспектив свого службового росту.

Суворі ієрархія підпорядкованості в Державній прикордонній службі і необхідність точного виконання вказівок вищестоящої посадової особи сприяють наростанню внутрішнього усвідомленого контролю свого поводження. З погляду дослідників, цей факт найбільш інформативний для розуміння аспектів формування професійної деформації. За даними Т.В. Форманюка персонал, який відчуває брак автономії (понад контрольований), більшою мірою підданий дезадаптації до свого робочого місця, а пасивні й невпевнені у своїх силах частіше прибігають до брутальності, хамства й насильства при конфліктах, що зустрічаються в професійній сфері.

Тож можна сказати, що період професійної адаптації є одним з найбільш сприйнятливих до виникнення передумов професійної деформації.

Переважає більшість положень та висновків психологів, які досліджують проблематику професійної деформації, знаходить своє підтвердження у практиці вивчення передумов професійної деформації персоналу Державної прикордонної служби України та відповідних проявів у високому рівні агресивності, неадекватності сприймання людей, явищ, обставин та ситуацій, іноді й у вигляді втрати сенсу життя.

Зокрема знаходить своє підтвердження висновок одного з основоположників вітчизняної теорії професійної деформації В.С. Медведева про те, що “найбільша вірогідність виникнення професійної деформації існує у виконавців професій типу “людина-людина”, серед яких вочевидь вирізняються співробітники органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів”. Цей висновок повністю відповідає специфіці та умовам виконання прикордонниками завдань службової діяльності, які повністю відповідають визначенню “екстремальні умови”.

Виклад основного матеріалу. Деформація (deformatio) у перекладі з латинської мови означає “відхилення того або іншого органа або предмета від нормальної форми”. В інших джерелах деформація трактується як зміна якого-небудь предмета або його властивості (наприклад, форми, розмірів, маси) під впливом зовнішніх сил.

Що ж стосується професійної деформації людини, як особистості, то вона представляє собою комплекс специфічних, взаємопов'язаних змін у її структурі, що виникають у результаті виконання професійної діяльності. Стосовно особистості прикордонника ці зміни у першу чергу визначаються виконанням протягом певного часу діяльності з охорони державного кордону, поперед усім її змістом, організацією та умовами здійснення. Такі зміни виникають на різних рівнях: процесів, станів, властивостей особистості, її свідомості та підсвідомості.

Взагалі існує декілька визначень поняття професійної деформації особистості. Аналізуючи їх ми позначимо, які особистісні особливості піддаються впливу обговорюваного явища, які основні причини його виникнення й що відбувається в результаті його впливу.

Вплив професійної деформації може поширюватися на психічні процеси, стани, властивості особистості й на її соціально-психологічні риси, що проявляються в поведженні.

Виникнення професійної деформації може початися як з перетворень соціально-психологічного характеру, так і з перетворень психічних функцій.

Як стверджує А.К. Маркова, професійна деформація починається з негативних змін у професійній діяльності й у поведженні, тобто на соціально-психологічному рівні. Підтверджують її думку й інші автори, однозначно зв'язуючи обговорюване явище з негативними змінами соціально-психологічної структури особистості (Г.Г. Рома-

нович, В.І. Батюк). Наприклад, маються на увазі стереотипи поведіння (Р.М. Грановська), професійні звички, стиль спілкування (Л.М. Корнеєва) і навички (В.Л. Васильєв), які утруднюють успішне здійснення професійної діяльності.

На думку інших авторів, обговорюване явище викликає небажані перетворення й власне психічних характеристик індивіда (Д.П. Котов, Г.Г. Шиханцов). Мова йде про психічні процеси, стани, властивості, якості і структуру особистості, включаючи її свідомі й підсвідомі компоненти (В.І. Белослудцев, І.І. Соколов; В.С. Медведєв; В.А. Лазарева). Ці перетворення спричиняють зміни в негативну сторону професійних можливостей особистості і її схильностей (В.Л. Васильєв; А.В. Буданов).

Таким чином, професійна деформація здатна охопити широку сферу психічних функцій і соціально-психологічних якостей особистості. Проаналізуємо деякі механізми впливу обговорюваного явища:

А. Спочатку змінюються психічні утворення.

Наявність несприятливих факторів професійної діяльності (наприклад, порушення робочого ритму) може викликати наростаюче відчуття незадоволеності собою, внутрішню напруженість, почуття душевного дискомфорту й непевності в собі. У міру повторення несприятливих службових ситуацій, подібні психічні стани можуть закріплюватися й переходити в стійкі якості особистості (наприклад, у конфліктність, дратівливість, підозрілість, байдужість до оточуючих й до виконуваної роботи). При цьому важливі для даної професії особливості особистості поступово витісняються й стають слабко вираженими. “Наступає стійке перекручування конфігурації особистісного профілю професіонала, що означає деформацію особистості”. Зазначені психічні утворення особистості починають проявлятися в професійній діяльності й спілкуванні, обумовлюючи тим самим типові способи поведінки. Таким чином, зміни психічних утворень спричиняють формування специфічних соціально-психологічних особистісних якостей.

Б. Спочатку змінюються соціально-психологічні якості особистості.

Основною причиною професійної деформації в цьому випадку є необхідність прийняття на себе професійної ролі з характерним для неї стилем виконання службових обов’язків, яка відповідає вимогам професійної діяльності і очікуванням професійного середовища. У випадку

адаптації до деформованих норм, традицій і специфіки професійної діяльності формується відповідний еталон поведінки. Звички й навички деформованого еталона поступово стають внутрішніми установками, цінностями людини, складовим компонентом його професійного світогляду, тобто внутрішніми особистісними утвореннями.

Однак, не завжди певний стиль поведінки людини приводить до формування в нього відповідних психічних утворень (наприклад, ціннісних орієнтацій). У цьому випадку спостерігається неузгодженість між ідеальним “Я” і актуальним “Я” (Л.М. Собчик). Значна розбіжність між актуальним і ідеальним “Я”, аж до їхньої протилежності, свідчить про наявність вираженого внутрішнього конфлікту, може також розглядатися як можлива особистісна передумова виникнення професійної деформації.

Також відзначимо, що незалежно від того, які (психічні або соціально-психологічні) характеристики особистості змінюються спочатку, і у випадку А й у випадку Б, ці зміни відбуваються в процесі професійної діяльності й під впливом її особливостей.

Для нас важливо знати характер впливу професійної діяльності на різні рівні особистості, тому що це дозволить не тільки діагностувати прояви й передумови розглянутого феномена, але й здійснювати його профілактику.

Аналізуючи основні причини (фактори) виникнення професійної деформації, на наш погляд, можна виділити кілька підходів.

Один з них полягає в тому, що головною причиною виникнення професійної деформації є вплив специфіки професійної діяльності (негативні особливості її змісту) при тривалому (багаторазове повторення типових службових ситуацій) професійному стажі.

У рамках іншого підходу основною причиною професійної деформації є невідповідність індивідуально-психологічних характеристик особистості рівню вимог, які пред’являє до неї професійна діяльність (В.Л. Васильєв). Відповідно до цього підходу “професійна деформація є результат непристосованості, неправильної адаптації особистості до важких умов і вимог” професійної служби. “Вона може розвиватися на базі слабості комплексу професійно важливих якостей в області однієї або навіть декількох сторін професійної діяльності”.

Трохи інакше вважають автори, які стверджують, що професійна деформація – це результат взаємного впливу службової діяльності й індивідуальних особливостей особистості (А.В. Буданов, Г.Г. Рома-

нович, В.І. Батюк і ін.). Серед найбільш діючих службових факторів даного явища називаються організація, умови і досвід професійної діяльності, засвоєння професійної ролі, постійне виконання однотипних дій, пов'язаних зі здійсненням професійних обов'язків і т.д. До причин індивідуально-особистісних ці автори відносять недостатній рівень професійних здатностей і відсутність творчого моменту в діяльності, особливості протікання професійних і вікових криз, неадекватну самооцінку, неправильне розуміння соціальної значимості своїх професійних функцій, неправильно зрозумілий зміст професійної ролі й розбіжність між її суб'єктивним розумінням і соціальними очікуваннями оточуючих, негативний досвід або перекручене осмислення професійного досвіду співробітником і т.д.

У той же час деякими із цих дослідників підкреслюється роль процесу соціалізації особистості, значення соціально-психологічної атмосфери (Б.Д. Новиков, А.І. Папкин), у якій відбувається освоєння й здійснення професійної діяльності, як факторів, що сприяють виникненню або, навпроти, подоланню професійної деформації.

На наш погляд, необхідно також урахувати, що розглянуте явище може виникати й тоді, коли деякі обставини процесу професіоналізації, що не завжди залежать від суб'єкта, заважають його професійній і особистісній самореалізації. Наприклад, у ситуації високої значимості даної професії для людини багаторазові розчарування, безуспішні спроби впоратися з невдачами, неможливість подальшого професійного росту можуть перешкоджати формуванню в нього стійкої позитивної мотивації до професійної діяльності (К.М. Борисова). Відсутність такої мотивації приводить до того, що людина виконує свої службові функції ціною внутрішнього напруження й незадоволеності. Подібна ситуація також може виступати однією із причин професійної деформації.

Отже, існує кілька підходів, які пояснюють розвиток обговорюваного явища. На даному етапі дослідження представляється трохи важко визначити, який із цих підходів найбільш точно визначає основну причину професійної деформації. У той же час, відзначимо, що нам близька точка зору представників третього підходу, відповідно до якої ознаки професійної деформації виникають у результаті взаємного впливу особистісних характеристик і специфіки професійної діяльності.

Результат впливу факторів професійної деформації представлений, як мінімум, у двох групах явищ – психічних процесах, станах і властивостях і соціально-психологічних особливостях особистості.

Психічними утвореннями, що є ознаками професійної деформації, можуть бути, наприклад, підозрілість і педантичність, що відбивають схильність до обвинувачувального ухилу й нетерпимість стосовно оточуючих.

До соціально-психологічних ознак професійної деформації відносять, наприклад, прояв формального відношення до виконання функціональних обов'язків (Г.Г. Романович, В.І. Батюк), переніс більшої частки специфічних професійних стереотипів і установок на поведінку поза службою (Р.М. Грановська, Л.М. Корнеєва) і так далі.

Підсумком впливу розглянутого явища на особистість, на думку А.К. Маркової, стає невідповідність людини “соціальній професійній нормі (вимогам професії до людини) або індивідуальній професійній нормі (вимогам людини до самої себе)”.

Отже, можна сказати, що професійна деформація - це явище, що характеризується змінами властивостей особистості (стереотипів сприймання, ціннісних орієнтацій, характеру, способів спілкування та поведінки тощо), змінами рівня виразності професійно важливих якостей фахівця, що відбуваються під впливом змісту, умов, тривалості виконання діяльності та його індивідуальних психологічних особливостей.

Висновки. Відштовхуючись від аналізу різних точок зору, ми можемо зробити наступні висновки:

1. Професійна деформація являє собою результат специфічних змін особистості фахівця, що відбуваються під впливом цілого комплексу факторів.

2. В існуючих дослідженнях немає єдиної точки зору щодо факторів, які обумовлюють професійну деформацію і серед них, представниками різних підходів, називаються:

вплив специфіки професійної діяльності при тривалому професійному стажі;

невідповідність індивідуально-психологічних особливостей особистості рівню вимог, які пред'являються службовою діяльністю;

взаємний вплив службової діяльності й індивідуальних особливостей особистості.

Для того, щоб визначити, який із цих підходів найбільш точний, необхідно спеціально організоване емпіричне дослідження..

3. Процес професійної адаптації певним чином співвідноситься із процесом професійної деформації. Це виражається в тім, що особливості протікання першого, у деяких випадках, можуть виявитися факторами виникнення другого. У той же час стійка професійна дезадаптація особистості приводить до переживання нею тривалих внутрішніх і зовнішніх конфліктів. Це також може стати причиною, що визначає професійну деформацію прикордонника, за умови, що він продовжує служити в Держприкордонслужбі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Програма розвитку системи комплектування, підготовки та роботи з персоналом Державної прикордонної служби України на період до 2015 року (затверджена наказом Адміністрації Державної прикордонної служби України від 27.12.05 № 1010).
2. Безносов С.П. Профессиональная деформация личности. - СПб.: Речь, 2004 - 272 с.
3. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах. - К.: Ніка-Центр, 2006. - 580 с.
4. Кохан В.Г. Діяльність військового керівника по збереженню психічного здоров'я військовослужбовців: дис. канд. психол.наук, 19.00.09 / НАДПСУ ім. Б.Хмельницького. - Хмельницький, 2003. - 190 С.
5. Лопатин В.В., Лопатина Л.Е. Малый толковый словарь русского языка. - М.: Рус.яз., 1990.
6. Маркова А.К. Психология профессионализма. - М.: Знание, 1996.
7. Медведев В.С. Профессиональная деформация личности как проблема органов внутренних дел. Психопедагогика в правоохранительных органах, 1996, № 1(3). С. 15-17.
8. Психологические проблемы профессиональной деятельности. Отв. ред. Дикая Я.Г., Занковский А.Н.: АН СССР. Институт психологии. - М.: Наука, 1991.
9. Словарь практического психолога. Сост. С.Ю. Головин. - Минск: Харвест, 1997.
10. Собчик Л.Н. Диагностика межличностных отношений. Модифицированный вариант интерперсональной диагностики Т. Лири: Методическое руководство. - М.: ВНИИТЭМР, 1990.

11. Фельдштейн Д.И. Психология развития личности в онтогенезе. - М.: Педагогика, 1989.

<http://nuczu.edu.ua/>